

Zespół funkcjonariuszy Biura Ewidencji i Archiwum
Agencji Bezpieczeństwa Wewnętrznego¹

Próba dokonania bilansu współpracy KGB – SB w latach 1970 - 1990. Cz. I

Sowieckie służby specjalne, działając na terenie Polski przez blisko pół wieku, miały niczym nieograniczoną możliwość realizowania swoich interesów wywiadowczych oraz budowania adekwatnych do swoich potrzeb jawnych i niejawnych struktur wywiadowczych. W związku z tym, dochodziło do naturalnych kontaktów i współdziałania z nimi organów bezpieczeństwa PRL.

Zmiany ustrojowe, jakie zaszły w obydwu państwach po 1990 r., znacząco wpłynęły na warunki i możliwości działania służb sowieckich na terenie RP. Dotychczas jednak nie powstało jeszcze żadne opracowanie skupiające się na relacjach pomiędzy KGB a polską Służbą Bezpieczeństwa.

Bilans współpracy sowieckich służb specjalnych z ich polskimi odpowiednikami zestawiono, opierając się na zachowanych materiałach archiwalnych resortu spraw wewnętrznych. Ich tematyka wskazuje na szerokie i złożone relacje między ówczesnymi sojusznikami. W niniejszym opracowaniu w niewielkim tylko stopniu wykorzystano literaturę dotyczącą omawianych kwestii (konkretnie – publikacje Andrzeja Grajewskiego² oraz Christophera Andrew'a i Olega Gordijewskiego)³. Główny ciężar badawczy położono, jak wspomiano wyżej, na materiały źródłowe.

Jako pierwsze z analizowanych źródeł można wymienić akty prawne regulujące zasady współpracy SB i KGB. W ich treści zawarte jest całe spektrum współdziałania tych służb. W grupie tej znajdujemy przede wszystkim dwustronne porozumienia. Ich analiza pozwoli zaprezentować w dalszej części pracy teoretyczny model wspólnych działań. Z kolei pozostałe dokumenty, takie jak: notatki służbowe, raporty, meldunki czy sprawozdania, zawierają przykłady konkretnej współpracy.

Wyżej wymieniona dokumentacja na mocy *Ustawy z dnia 18 grudnia 1998 r. o Instytucie Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu* została przekazana IPN i obecnie jest częścią zasobów tej instytucji.

Źródła wykorzystane do powstania niniejszego artykułu przechowywane są w centrali IPN w Warszawie i w oddziałach terenowych. W wyniku trwającej ponad rok pracy wytypowano i dokonano analizy około 400 jednostek archiwalnych i 15 mb kartotek dotyczących przedmiotowego zagadnienia. Zebrany materiał pozwolił szerzej spojrzeć na omawiany problem.

Prezentowana publikacja może posłużyć do poszerzenia wiedzy na temat działalności służb specjalnych PRL i ZSRR w latach 1970 - 1990. Analiza materiałów pozwala wyodrębnić kilka aspektów współpracy omawianych służb. Na pierwszy plan wysuwa się **wymiana informacji**. Przykładem instytucjonalnego i organizacyjnego umocowania tego rodzaju współpracy był Połączony System Ewidencji Danych

¹ Opracowanie pod red. Roberta Oska i Mirosława Grabowieckiego

² A. Grajewski, *Tarcza i miecz. Rosyjskie służby specjalne 1991 - 1998*, Warszawa 1998, Biblioteka „WIEZI”.

³ Ch. Andrew, O. Gordijewski, *KGB*, Warszawa 1997, BELLONA.

o Przeciwniku (PSED), którego centrala znajdowała się w Moskwie. Zasady funkcjonowania PSED zostaną omówione w drugiej części artykułu.

Kolejny aspekt – to **wspólne działania operacyjne**, które zostaną przedstawione w części poświęconej Grupom Operacyjnym „Wisła” i „Narew” oraz zabezpieczeniu jednostek Armii Radzieckiej w Polsce. Do tej kategorii współpracy odnoszą się także, choć może w mniejszym zakresie, działania dotyczące: kontroli mniejszości narodowych, współpracy transgranicznej oraz przeciwdziałania działalności służb krajów kapitalistycznych.

W ostatniej części zostaną omówione zasługujące na szczególną uwagę fakty dotyczące szkolenia funkcjonariuszy SB w ZSSR.

Kierunki i obszary współpracy pomiędzy SB i KGB

Organy bezpieczeństwa Polski Ludowej utworzono w 1944 r. w oparciu o wzorzec służb sowieckich i przy aktywnym udziale sowieckich kadr. Pierwszymi pracownikami aparatu bezpieczeństwa byli funkcjonariusze radzieckich służb specjalnych, Polacy cieszący się ich zaufaniem oraz osoby współpracujące z NKWD. Funkcjonariusze NKWD pełnili funkcje doradców Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego, a następnie Komitetu ds. Bezpieczeństwa Publicznego. Po zmianach politycznych w 1956 r. zlikwidowano Komitet ds. Bezpieczeństwa Publicznego, a związani z nim pracownicy służb radzieckich z Polski wyjechali. W ten sposób zakończył się okres bezpośredniego sowieckiego nadzoru nad służbami specjalnymi PRL.

Aby zachować zależności i wpływy, służby specjalne ZSRR musiały prawnie uregulować stosunki ze służbami polskimi i oprzeć je na podpisanych porozumieniach. Pierwsze porozumienie, podpisane 12 stycznia 1957 r. (przez ministra spraw wewnętrznych PRL Władysława Wichę i Przewodniczącego KGB przy RM ZSRR P. Iwaszutina), dotyczyło prowadzenia działań przeciwko wywiadowczej, kontrwywiadowczej i dywersyjnej działalności państw kapitalistycznych i ugrupowań emigracyjnych⁴. Kolejne, podpisane przez ministra spraw wewnętrznych PRL Franciszka Szlachcica i Przewodniczącego KGB ZSRR Jurija Andropowa, zawarto 27 listopada 1971r⁵. Z analizy jego treści wynika, że współpraca miała polegać przede wszystkim na wymianie informacji, okazywaniu sobie pomocy, dzieleniu się doświadczeniami oraz prowadzeniu uzgodnionych, wspólnych przedsięwzięć. Celem porozumienia była kontynuacja działań przeciwko państwom kapitalistycznym oraz koordynacja pracy wywiadowczej i kontrwywiadowczej dla zapewnienia bezpieczeństwa PRL i ZSRR. Obszary zainteresowań określone były w sposób ogólny.

Współpraca między służbami miała dotyczyć wymiany informacji i materiałów o przeciwniku politycznym z zakresu polityki, wojskowości, gospodarki, nauki oraz techniki. Strony zobowiązały się do przekazywania sobie danych na temat form i metod działalności służb specjalnych państw kapitalistycznych oraz stosowanej przez nie dywersji ideologicznej i ekonomicznej. W zakres zainteresowań wchodziły:

- wiadomości o organizacjach emigracyjnych, religijnych, dotyczące Watykanu oraz osób tam zatrudnionych lub współpracujących,
- dane o działaniach przeciwnika skierowanych przeciwko obywatelom innych państw oraz o materiałach śledczych uzyskanych w sprawach prowadzonych przeciwko ujawnionym szpiegom,

⁴ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej, IPN BU 0656/1.

⁵ Tamże.

– informacje dotyczące kontaktów utrzymywanych przez obywateli polskich, czasowo przebywających na terenie ZSRR, i obywateli radzieckich, przebywających czasowo na terenie PRL, z przedstawicielami i podejrzanymi obywatelami państw kapitalistycznych.

Wymianie, w formie nieodpłatnej, miały podlegać także pomoce naukowe, opracowania naukowo-badawcze i socjologiczne dotyczące działalności operacyjnej oraz zdobyte od przeciwnika wzory techniki operacyjnej.

Kolejnym obszarem współpracy było udzielanie sobie **wzajemnej pomocy**. Na pierwszy plan wysuwała się pomoc w przeprowadzaniu przedsięwzięć wywiadowczych związanych z agenturalnym przenikaniem do ważnych obiektów przeciwnika oraz akcji ofensywnych mających na celu ujawnianie i zwalczanie agresywnych zamiarów państw kapitalistycznych. Planowano przeprowadzanie wspólnych przedsięwzięć kontrwywiadowczych, których efektem miało być wprowadzenie swojej agentury do służb wrogich państw, ujawnianie lub zapobieganie działalności prowadzonej przez obcą agenturę oraz zdobywanie ważnych dokumentów. Wzajemna pomoc miała być także świadczona przy rozpracowywaniu i zapobieganiu działalności prowadzonej na terenie obu krajów przez wrogie ośrodki ideologiczne, emigracyjne i religijne oraz ich agenturę. Służby PRL i ZSRR miały współpracować także przy operacyjnym sprawdzaniu osób podejrzanych o prowadzenie działalności wymierzonej w państwa socjalistyczne.

W ślad za wymianą informacji i okazywaniem sobie pomocy szła **wymiana doświadczeń** na wyżej wymienionych kierunkach działań oraz przy zabezpieczeniu tajemnicy dotyczącej współpracy obu krajów w ramach Układu Warszawskiego i RWPG. Służby ustaliły, że w uzasadnionych przypadkach będą prowadziły wspólne przedsięwzięcia operacyjno-agenturalne. Przedsięwzięcia te, oprócz zagadnień już wymienionych, miały dotyczyć zapewnienia kontrwywiadowczej ochrony jednostkom Armii Radzieckiej przebywającym na terenie Polski.

Porozumienie, o którym mowa, pozwalało kierownictwu organów bezpieczeństwa w województwach sąsiadujących z obwodami ZSRR na utrzymywanie kontaktów operacyjnych i, w ramach ich kompetencji, na wymianę informacji w konkretnych sprawach operacyjnych, będących przedmiotem wspólnego zainteresowania. Możliwe było też utrzymywanie regularnych kontaktów, konsultowanie ważniejszych zagadnień związanych z działalnością organów bezpieczeństwa i, w niezbędnych przypadkach, organizowanie roboczych spotkań na różnych szczeblach w celu omówienia i uzgodnienia wspólnych przedsięwzięć.

Ostatnim punktem porozumienia był zapis mówiący o **utrzymywaniu wzajemnych przedstawicielstw** – grupy operacyjnej MSW PRL przy KGB ZSRR oraz przedstawicielstwa KGB przy MSW PRL.

Ujęte w tak ogólne ramy obszary współpracy obu służb pozostały niezmiennie aż do roku 1990. W różnych okresach, zależnie od sytuacji międzynarodowej i wewnętrznej, następowała intensyfikacja działań w zakresie określonych zagadnień.

Niezależnie od sytuacji politycznej i społecznej, jednym z najważniejszych kierunków wspólnych zainteresowań było rozpracowywanie zachodnich ośrodków wywiadowczych i rezydentur działających pod przykryciem placówek dyplomatyczno-konsularnych. Uznawano, że głównymi organizatorami działalności wywiadowczej i dywersyjnej na terenie PRL i ZSRR są służby amerykańskie (CIA, DIA, CI Corps), niemieckie (BND), francuskie (SDECE) i brytyjskie (MI6). Dlatego należało wykorzystywać istniejące i stwarzać nowe możliwości operacyjne służące ustalaniu i ujawnianiu agentury tych służb, metod i sposobów przeprowadzania przez nie operacji oraz wykrywaniu ich zamierzeń. Olbrzymią wagę przywiązywano do rozpracowywa-

nia pracowników ambasad państw NATO oraz do operacyjno-technicznego docierania do obiektów tych krajów, jak również do obiektów Japonii i Chin. W celu realizacji postawionych zadań dopuszczano możliwość wymiany tajnych współpracowników i przerzucanie ich z jednego kraju do drugiego. Organizowano również wspólne przedsięwzięcia w zakresie lokowania własnej agentury w szeregach przeciwnika oraz stwarzano warunki umożliwiające dostęp do poczty dyplomatycznej dostarczanej do ambasad państw kapitalistycznych.

Kolejnym zagadnieniem, na którym skoncentrowane było współdziałanie SB i KGB, było kontrwywiadowcze zabezpieczanie międzynarodowego ruchu osobowego i transportu. Główny wysiłek koncentrowano na ujawnianiu i przerywaniu działalności służb specjalnych przeciwnika, które wykorzystywały międzynarodowy ruch osobowy do działań destrukcyjnych skierowanych przeciwko PRL i ZSRR⁶, oraz na ich kompromitacji. Aby osiągnąć zamierzony cel, prowadzono działania zmierzające do ustalenia biur turystycznych wykorzystywanych przez obce służby do prowadzenia działalności szpiegowskiej i dywersyjnej oraz do rozpracowania przedstawicieli tych biur, podejrzanych o działalność na ich rzecz. Szczególną uwagę koncentrowano na firmach: amerykańskich – „American Express” i „Maupintour”, angielskiej – „Kosmos”, francuskiej – „Transtour”, niemieckich – „Neckermann” i „Lindex”. Zapewniano także wspólne działania w popularnych miejscowościach uzdrowiskowych, tj. organizowano działania kontrwywiadowcze w stosunku do turystów podejrzanych o działalność wywiadowczą. Prowadzono stałą kontrolę rozpracowywanych cudzoziemców oraz systematyczną wymianę informacji na temat wyjazdów czy przejazdów konkretnych osób z jednego kraju do drugiego i ich kontaktów z obywatelami polskimi lub radzieckimi. Inwigilacji podlegały wszelkie pobyty obywateli PRL i ZSRR na terenie ambasad państw kapitalistycznych w Warszawie i Moskwie. Ścisła współpraca prowadzona była przy okazji organizowania na terytorium PRL lub ZSRR międzynarodowych sympozjów, kongresów, targów, wystaw itp. Chodziło o szybki przekaz informacji na temat uczestników pochodzących z krajów kapitalistycznych i udzielanie pomocy przy stosowaniu środków techniki operacyjnej. Podczas kontroli międzynarodowego transportu lotniczego ściśle współdziałano w zakresie demaskowania pracowników przedstawicielstw towarzystw lotniczych w PRL i ZSRR oraz członków załóg lotniczych podejrzanych o powiązania z obcymi służbami specjalnymi. Rozpracowywano także wszelkie plany dywersyjno-terrorystyczne organizacji ekstremistycznych dotyczące bezpieczeństwa polskich i radzieckich samolotów. Uwaga skupiona była na wykorzystywaniu przez służby wrogich państw aparatury specjalnej używanej podczas lotów nad terytorium PRL i ZSRR. Prowadzono wspólne przedsięwzięcia operacyjno-agenturalne zapobiegające takim działaniom. Podobne zainteresowanie przejawiano także wobec innych organizacji transportowych i komunikacyjnych oraz firm morskich⁷. Kolejnym przejawem zainteresowania było obejmowanie kontrolą operacyjną polskich i radzieckich marynarzy przebywających w zachodnich portach.

⁶ Na przełomie lat 70. i 80. rozważano możliwość organizowania wspólnych przedsięwzięć dotyczących dyplomatów krajów kapitalistycznych podróżujących po terytorium ZSRR pociągiem relacji Warszawa–Bukareszt, którzy podejrzewani byli o prowadzenie w czasie podróży działalności wywiadowczej. Źródło: AIPN, IPN BU0-654/2.

⁷ Np. Międzynarodowy Związek Kolei, Komitet ds. Transportu Wewnętrznego Europejskiej Komisji Gospodarczej przy ONZ, Komitet Techniczny ds. Kontenerów, Międzynarodowy Związek Łączności Elektrycznej, Europejski Komitet ds. Rozkładów Jazdy Pociągów Pasażerskich, Światowy Związek Poczty, firmy morskie – kanadyjska „Marschshipping” i niemiecka „Frantex”. Źródło: AIPN, IPN BU0-654/2.

Współpraca w zakresie ochrony tajemnicy politycznej, gospodarczej, wojskowej i naukowo-technicznej PRL i ZSRR polegała m.in. na wspólnym sprawdzaniu i rozpracowywaniu osób zatrudnionych w przedstawicielstwach banków, firm handlowych i innych na terenie PRL i ZSRR, które wykorzystywały oficjalne kontakty z instytucjami polskimi i radzieckimi do zbierania informacji szpiegowskich, oraz na ujawnianiu zagranicznych firm handlowych i gospodarczych wykorzystywanych przez obce służby specjalne jako instytucje przykrycia do działań przeciwko PRL i ZSRR. Jednym z ważniejszych celów współpracy prowadzonej na tym kierunku było zapobieganie docieraniu przez przeciwnika do obiektów wojskowych i obronnych PRL i ZSRR. Chodziło przede wszystkim o ochronę jednostek Armii Radzieckiej stacjonujących na terenie Polski. W ramach tej ochrony w latach 80. realizowano sprawy operacyjne o kryptonimach: „Ikar”, „Elektron”, „Las”, „Kameleon”, „Kuracjusz”, „Poligon”, „Kolejarz”, „Miron”, „Rolnik”, „Lokator” oraz działania specjalne pod kryptonimem „Biwak”⁸. Realizowano także przedsięwzięcia w zakresie zabezpieczania transportów wojskowych krajów członkowskich Układu Warszawskiego i linii łączności wykorzystywanych przez Zjednoczone Dowództwo Sił Zbrojnych Układu Warszawskiego.

Istotną kwestią dla obu służb była operacyjna kontrola środowisk mniejszości narodowych mieszkających w PRL i ZSRR. Szczególnie interesowano się negatywnymi tendencjami politycznymi wśród mniejszości ukraińskiej, białoruskiej i litewskiej. Obywateli mniejszości wykorzystywano przede wszystkim do rozpoznawania osób podejrzewanych o działalność nacjonalistyczną oraz do kontrolowania cudzoziemców z krajów kapitalistycznych. Stałej kontroli podlegały organizacje emigracyjne i ośrodki nacjonalistyczne⁹.

SB i KGB prowadziły także współpracę na płaszczyźnie pozaoperacyjnej. Polegała ona na organizowaniu szkoleń i staży dla pracowników jednej strony w szkołach i innych instytucjach drugiej strony oraz na wymianie doświadczeń w zakresie wdrażania i doskonalenia naukowych form kierowania, podwyższania efektywności metod pracy, doskonalenia współdziałania z innymi instytucjami państwowymi i „łączności ze społeczeństwem”.

Aby tak szeroko zakrojona współpraca w ogóle była możliwa, należało stworzyć odpowiednie mechanizmy gwarantujące jej podtrzymywanie. Podstawowym warunkiem było zagwarantowanie wymiany informacji. Wymiana ta miała charakter bezpośredni i pośredni. Bezpośrednie przekazywanie wiadomości następowało podczas dwustronnych spotkań różnego szczebla. Raz na dwa, trzy lata dochodziło do spotkań kierownictwa konkretnego Departamentu MSW z kierownictwem współpracującego z nim Zarządu KGB. Wizyty odbywały się w Warszawie lub w Moskwie i poświęcone były albo omawianiu planów współpracy na kolejne lata, albo zdawaniu sprawozdań z jej dotychczasowego przebiegu. Wszystkie kończyły się podpisaniem stosownych dokumentów¹⁰. Dyskusje na naradach wysokiego szczebla dotyczyły nie tylko planów

⁸ AIPN, IPN BU0-637/7.

⁹ Np. rozpracowywanie środowisk ukraińskich w RFN i w Wielkiej Brytanii oraz białoruskich i litewskich w RFN i USA.

¹⁰ Na przykład: – Plan rozwoju współpracy między Departamentem II MSW i II Zarządem Głównym KGB w latach 1978 - 1981 podpisany przez Dyrektora Dep. II gen. dyw. Władysława Pożogę oraz Szefa II Zarządu Głównego gen. dyw. G.F. Grigorienkę, zatwierdzony przez ministra spraw wewnętrznych PRL Stanisława Kowalczyka oraz Przewodniczącego KGB Jurija Andropowa. Źródło: AIPN, IPN BU0-654/2. – Protokół dalszego rozwoju współpracy między Dep. II i II Zarządem Głównym w latach 1982 - 1983 podpisany przez dyr. Dep. II Z. Sarewicza oraz Szefa II Zarządu Głównego G.F. Grigorienkę, zatwier-

konceptyjnych; często omawiane tu były poszczególne operacje i następowało przekazanie drugiej stronie konkretnych informacji na temat osób lub spraw¹¹. Dochodziło także, szczególnie w rejonach przygranicznych, do tzw. spotkań wykonawczych kierownictw jednostek terenowych. W ich trakcie omawiano wspólne przedsięwzięcia lub dokonywano wymiany informacji. W takich spotkaniach mogli brać udział także funkcjonariusze odpowiedzialni za prowadzenie konkretnych spraw operacyjnych.

Za pośredni sposób przekazywania informacji można uznać wszelkie formy korespondencji pomiędzy służbami oraz uczestnictwo PRL w Połączonym Systemie Ewidencji Danych o Przeciwniku¹². PSED zapewniał szybką i bieżącą wymianę informacji o osobach, instytucjach i organizacjach prowadzących wrogą działalność przeciwko krajom wspólnoty socjalistycznej.

GRUPA OPERACYJNA „WISŁA”

Krokiem, który miał gwarantować właściwe wykonywanie zadań wynikających z ustalonych planów współpracy, było powołanie i działalność oficjalnego przedstawicielstwa KGB w Polsce i MSW w ZSRR.

Grupę Kontrwywiadowczą Departamentu II MSW w Moskwie o kryptonimie „Wisła” utworzono na mocy *Zarządzenia nr 0033/61 Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 28.02.1961 r.* podpisanego przez ministra Władysława Wiche¹³. Grupa ta stanowiła samodzielną jednostkę operacyjną i organizacyjną Departamentu II MSW, miała prawo do samodzielnego prowadzenia pracy operacyjnej oraz obowiązek ścisłego współdziałania z radzieckimi organami kontrwywiadu. Do jej głównych zadań należało sprawowanie kontroli operacyjnej nad podejrzanymi o wrogą działalność obywatelami polskimi i organizowanie wspólnych przedsięwzięć operacyjnych w stosunku do obywateli państw obcych.

Obywatelami polskimi, którymi „Wisła” była szczególnie zainteresowana, byli naukowcy i specjaliści odbywający w Związku Radzieckim staż naukowy lub praktyki specjalistyczne, pracownicy administracyjni Biura Pełnomocnika Rządu, Instytutu Badań Jądrowych, studenci odbywający naukę na wyższych uczelniach ZSRR, przedstawiciele Polski w Radzie Wzajemnej Pomocy Gospodarczej, przedstawiciele polskich central handlowych utrzymujący kontakty z radzieckimi instytucjami handlowymi, załogi statków pływających pod polską banderą i marynarze polscy zawijający do radzieckich portów, pływający pod obcą banderą, załogi samolotów Polskich Linii Lotni-

dzony przez ministra spraw wewnętrznych Cz. Kiszczaka i Przewodniczącego KGB W. Fiedorczuka. Źródło: AIPN, IPN BU0-654/4.

– Plan rozwoju współpracy pomiędzy Dep. II MSW i IV Zarządem KGB na lata 1987 - 1991 podpisany przez dyr. Dep. II płk. J. Seredę i Szefa II Zarządu Głównego gen. dyw. J. Storożewę, zatwierdzony przez ministra spraw wewnętrznych Cz. Kiszczaka oraz Przewodniczącego KGB W. Czebrikowa. Źródło: AIPN, IPN BU0-654/5.

– Plan współpracy pomiędzy Dep. V i VI MSW i VI Zarządem KGB na okres 1988 - 1993 podpisany przez dyr. Dep. V gen. bryg. J. Sasina i dyr. Dep. VI płk. T. Zaorskiego oraz Naczelnika VI Zarządu KGB gen. dyw. F.A. Szczerbaka, zatwierdzony przez ministra spraw wewnętrznych Cz. Kiszczaka i Przewodniczącego KGB (brak nazwiska, podpis nieczytelny). Źródło: AIPN, IPN BU0-637/1.

¹¹ Przykładem może być spotkanie w maju 1975 r. dyrektora Departamentu II MSW gen. bryg. Władysława Pożogę z Szefem II Zarządu Głównego KGB gen. dyw. G.F. Grigorienką, którego celem było podpisanie planu rozwoju współpracy na lata 1975 - 1977. Mówiono wówczas o kontynuacji prowadzenia wspólnych przedsięwzięć specjalnych w sprawach obiektowych krypt. „Park” w Poznaniu i „Mars” w Krakowie.

¹² Szerzej na ten temat w części drugiej opracowania.

¹³ AIPN, IPN BU 0662/1.

czych oraz kolejarze. Kontrolą operacyjną obejmowano korespondentów polskich czasopism, agencji prasowych i radia, akredytowanych w Moskwie oraz dziennikarzy polskich wyjeżdżających do ZSRR służbowo na pobyt krótkoterminowy. W kręgu zainteresowań znajdowali się także polscy turyści przyjeżdżający tu indywidualnie lub w ramach wycieczek zbiorowych oraz osoby przebywające w ZSRR w celach prywatnych.

Natomiast obywatele państw obcych, którzy znajdowali się w kręgu zainteresowań Grupy „Wisła”, to dyplomaci państw kapitalistycznych akredytowani w Polsce, czasowo przebywający w ZSRR, a także dziennikarze, handlowcy, specjaliści z państw kapitalistycznych przyjeżdżający do PRL i ZSRR oraz marynarze i turyści przyjeżdżający do ZSRR, prowadzący wrogą działalność przeciwko Związkowi Radzieckiemu i PRL.

Grupa Operacyjna „Wisła” miała pozyskiwać samodzielnie oraz z polecenia Departamentu II MSW tajnych współpracowników spośród Polaków przebywających w ZSRR i organizować z nimi współpracę zarówno w celach kontrwywiadowczych, jak i wywiadowczych.

Łączność korespondencyjna pomiędzy Grupą a Departamentem II miała być utrzymywana za pośrednictwem środków Departamentu I MSW. Z kolei Departament Finansowy miał zaopatrywać tę Grupę w środki finansowe na podstawie odpowiednich zapotrzebowań dyrektora Departamentu II. Stan etatowy „Wisły” ustalany był w niejawnym rozkazie organizacyjnym.

Szczegółowy zakres pracy oraz organizację Grupy Operacyjnej „Wisła” regulowały następujące dokumenty podpisane lub zatwierdzone przez dyrektora Departamentu II MSW:

- *Zakres pracy Grupy Operacyjnej „Wisła” z dnia 15.10.1971 r.*,
- *Organizacja i zakres pracy grupy kontrwywiadowczej Departamentu II MSW kryptonim „Wisła” z października 1974 r.*,
- *Instrukcja wyjazdowa dla funkcjonariuszy SB MSW delegowanych do pracy w grupie kontrwywiadowczej kryptonim „Wisła” z 1974 r.*,
- *Instrukcje wyjazdowe/zakresy zadań na poszczególnych stanowiskach dla pracowników oddelegowanych do Grupy Operacyjnej „Wisła” w latach 1975–1984*,
- *Załącznik do instrukcji nr 001/75 Dyrektora Departamentu II MSW z dnia 07.04.1975 r.*
- *Zadania dla Grupy „Wisła” w Moskwie w sprawie kontrwywiadowczej ochrony problematyki RWPG w ramach sprawy obiektowej kryptonim „Rada”¹⁴.*

Do zadań funkcjonariuszy SB oddelegowanych do służby w wyżej wymienionej Grupie należała realizacja na terenie ZSRR zadań operacyjnych wynikających z porozumień pomiędzy MSW PRL i KGB ZSRR oraz koordynacja przedsięwzięć operacyjnych w sprawach i kombinacjach uzgodnionych przez Departament II MSW i II Zarząd Główny KGB. Przedsięwzięcia i kombinacje dotyczące obywateli państw kapitalistycznych przyjeżdżających do ZSRR, a pozostających w zainteresowaniu SB MSW, rezydentur wywiadowczych i przedstawicielstw państw kapitalistycznych w ZSRR oraz obywateli ZSRR, przeprowadzane były wyłącznie na wniosek organów KGB. Celem tych działań miało być rozpracowanie na zlecenie Departamentu II obywateli polskich przebywających w ZSRR, organizowanie w porozumieniu z organami KGB kontroli kontaktów obywateli polskich z przedstawicielami krajów kapitalistycznych w ZSRR,

¹⁴ W ramach sprawy obiektowej krypt. „Rada” organizowano i koordynowano działania operacyjne w zakresie kontrwywiadowczej ochrony problematyki RWPG w celu rozpoznania, zapobiegania i wykrywania działalności wrogich służb specjalnych. Źródło: AIPN, IPN BU 0656/2.

podejmowanie przedsięwzięć operacyjnych w stosunku do cudzoziemców z krajów kapitalistycznych pozostających w zainteresowaniu SB, obsługa osobowych źródeł informacji przekazanych przez Departament II oraz udzielanie oddelegowanym pracownikom SB pomocy w realizacji zadań na terenie ZSRR.

Na czele Grupy stał kierownik, który podlegał bezpośrednio dyrektorowi Departamentu II MSW. Kierownik zobowiązany był do przedkładania dyrektorowi wyżej wymienionego departamentu półrocznych pisemnych sprawozdań dotyczących wyników realizacji planów, sytuacji panującej w środowiskach i obiektach chronionych i kontrolowanych operacyjnie oraz informacji o realizowanych kombinacjach operacyjnych. Oprócz tego, Grupa miała na bieżąco informować dyrektora Departamentu II o obywatelach polskich służbowo przebywających na terenie ZSRR, których postępowanie wymagało interwencji władz, a także o negatywnych zjawiskach dotyczących polskich turystów oraz osób przyjeżdżających do ZSRR prywatnie. Z kolei dyrektor Departamentu II przekazywał Grupie do realizacji zadania zlecane przez inne jednostki MSW, informował ją o osobowych źródłach informacji wyjeżdżających do ZSRR oraz określał materiały, dokumenty i informacje przeznaczone do przekazania konkretnym jednostkom KGB. Decyzji lub akceptacji dyrektora Departamentu II wymagały również instrukcje wyjazdowe dla pracowników „Wisły”, jej roczne plany pracy, wnioski o przekazanie jej osobowych źródeł informacji oraz rozliczenia wydatków. Nawiązanie przez kierownika Grupy kontaktów z przedstawicielami organów bezpieczeństwa innych krajów socjalistycznych w ZSRR wymagało pisemnej zgody kierownictwa Departamentu II MSW. Do stałych obowiązków kierownictwa tego departamentu należało bezpośrednie współdziałanie z kierownictwem II Zarządu Głównego KGB oraz utrzymywanie roboczych kontaktów z jego zainteresowanymi komórkami.

„Wisła” utrzymywała stałą łączność z pracownikami MSW kierowanymi na szkolenie do uczelni KGB i MSW ZSRR, udzielała im pomocy w sprawach związanych z ich pobytem na terenie ZSRR oraz zabezpieczała stronę organizacyjną przyjazdów, pobytu oraz wyjazdów ze Związku Radzieckiego pracowników Departamentu II MSW delegowanych służbowo do KGB¹⁵.

Jednym z ważniejszych zadań Grupy była realizacja działań w ramach sprawy obiektowej kryptonim „Rada”, prowadzonych przez Departament II MSW. Sprawa dotyczyła kontrwywiadowczej ochrony problematyki RWPG. „Wisła” miała prowadzić, dzięki przejętym z MSW osobowym źródłom informacji oraz własnym możliwościom operacyjnym, wszechstronne rozpoznanie polskich pracowników RWPG, pozyskiwać osobowe źródła informacji, przeprowadzać rozmowy operacyjno-wyjaśniające i profilaktyczno-ostrzegawcze z polskimi pracownikami tej organizacji, szczególnie wyjeżdżającymi z ZSRR do krajów kapitalistycznych, a także operacyjnie rozpoznawać obywateli PRL przyjeżdżających służbowo do organizacji Rady w Moskwie pod kątem ewentualnego ustalenia ich podejrzanych kontaktów, niewłaściwych postaw moralno-politycznych i innych negatywnych zjawisk ich dotyczących. W ramach tych działań Grupa miała także: operacyjnie ochraniać zbiorowe wyjazdy turystyczne polskich pracowników RWPG i ich rodzin z terenu ZSRR do krajów kapitalistycznych, opracowywać kwartalne informacje dla Departamentu II MSW o stanie realizacji zadań i ważniejszych z kontrwywiadowczego punktu widzenia zjawiskach w odniesieniu do obywateli polskich zatrudnionych w RWPG i ich rodzin oraz sporządzać opinie

¹⁵ AIPN, IPN BU 0662/1.

dotyczące każdego odwołanego do kraju pracownika tej organizacji za okres jego pracy w Moskwie.

Tego typu praca operacyjna wykonywana była przez Grupę zarówno samodzielnie, jak i wspólnie z radzieckimi organami kontrwywiadu¹⁶.

Inne działania operacyjne „Wisły” polegały w głównej mierze na ochronie obiektów i środowisk polskich przed zainteresowaniem służb specjalnych przeciwnika i skoncentrowane były na środowisku osób studiujących i kształcących się w ZSRR, środowisku dziennikarzy PRL akredytowanych w Moskwie, Biurze Radcy Handlowego w Moskwie, oddziałach central handlu zagranicznego (m.in. „Energopolu”, „Budimexu”, „Polimexu-Cekopu”, „Bumaru” i „Elektrimu”) oraz na Zjednoczonym Instytucie Badań Jądrowych w Dubnej.

Środowiska te miały być rozpoznawane pod kątem sytuacji i zjawisk niekorzystnych z punktu widzenia kontrwywiadowczego i polityczno-moralnego oraz miały być wobec nich prowadzone działania o charakterze operacyjno-profilaktycznym. Do systemu organizacyjnego Grupy włączono także pracowników Departamentu III MSW, delegowanych do operacyjnego zabezpieczenia budowy gazociągu orenburskiego i ropociągu nowopołockiego oraz pracowników zatrudnionych pod przykryciem (funkcjonariusze SB oficjalnie zajmujący stanowiska w placówkach dyplomatycznych i jednocześnie wykonujący zadania wywiadowcze) w Konsulatach Generalnych PRL w ZSRR. W Związku Radzieckim przebywało odpowiednio: na koniec 1975 r. – 11 244 Polaków z wyżej wymienionych środowisk, 1976 r. – 12 943, 1984 r. – 13 316, 1985 r. – 14 250. Największą liczbę obywateli polskich przebywających w ZSRR stanowili pracownicy oddziałów central handlu zagranicznego, w tym różnego rodzaju budów, oraz osoby kształcące się. Kontrola operacyjna prowadzona przez Grupę polegała m.in. na przekazywaniu do Departamentu II MSW informacji ogólnych dotyczących polityki kadrowej oraz oceny niektórych pracowników pod kątem ich dalszej przydatności do pracy¹⁷. Ponadto, „Wisła” prowadziła kontrolę Polaków przyjeżdżających do ZSRR w celu ewentualnego zapobieżenia prezentowaniu przez nich postawy antyradzieckiej.

W związku z prowadzeniem propagandy prosolidarnościowej, naruszaniem różnych przepisów i norm obyczajowych, nieprzestrzeganiem dyscypliny studiów i przepisów celno-dewizowych, z Polakami przeprowadzono rozmowy ostrzegawcze, a nawet powodowano wydalanie ich do Polski. W latach 1980 - 1984 z ZSRR wydano 1453 osoby, w tym 1389 robotników zatrudnionych na budowach.

Grupa „Wisła” utrzymywała także kontakty z kierownictwem Wyższej Szkoły KGB i Akademii MSW ZSRR związane z pobytem w ZSRR słuchaczy MSW PRL. Ponadto, zgodnie z dyspozycją Departamentu Kadr MSW PRL, typowała i opracowywała studentów kończących naukę w cywilnych uczelniach ZSRR jako kandydatów do pracy w resorcie spraw wewnętrznych (w 1975 r. było ich 23, w 1976 – 18, a w 1977 – ok. 30)¹⁸.

Funkcjonariusze „Wisły” szczególną uwagę przywiązywali do rozpracowywania pracowników służb specjalnych przeciwnika działających z pozycji oficjalnych przedstawicielstw krajów kapitalistycznych w ZSRR. W tym celu wykorzystywali swoją agenturę, zlecając jej nawiązywanie i podtrzymywanie kontaktów z wyżej wymienio-

¹⁶ AIPN, IPN BU 0662/2.

¹⁷ Dane nie uwzględniają członków ich rodzin, osobowego ruchu turystycznego i przyjazdów prywatnych.

¹⁸ AIPN, IPN BU 0662/3.

na kategorią cudzoziemców. Do zadań Grupy należała również kontrola operacyjna obywateli polskich przyjeżdżających do Moskwy i ZSRR w celach turystycznych, służbowych i prywatnych oraz różnych imprez o charakterze międzynarodowym (sympozja, zjazdy, konferencje, wystawy itp.). Ze względu na skalę zjawiska, realizacja zadań w tym zakresie leżała jednak poza możliwościami Grupy. W samym tylko 1976 r. w ZSRR przebywało 83 111 turystów oraz 7920 osób delegowanych do Biura Rady Handlowego i oddziałów central handlu zagranicznego. Działania w stosunku do tych osób prowadzono tylko w przypadkach, gdy wchodziły one w kontakt z osobami pozostającymi w operacyjnym zainteresowaniu strony radzieckiej, lub gdy w widoczny sposób naruszały obowiązujące prawo. Na prośbę II Zarządu Głównego i V Zarządu KGB (zajmującego się walką ideologiczną, dysydentami oraz ochroną porządku konstytucyjnego) w 1977 r. „Wisła” zabezpieczała Międzynarodową Wystawę Książki oraz Międzynarodowy Festiwal Filmowy, zaś w latach 1980 - 1984 – Igrzyska Olimpijskie, Międzynarodowe Forum Duchownych w Obronie Pokoju, koncerty Filharmonii Śląskiej, Międzynarodowe Sympozjum Kardiologiczne, Międzynarodowy Kongres Dziennikarzy, Wystawę „40-lecie PRL” w Moskwie, Wystawę „Polski Yacht-82” w Tallinie, Igrzyska Sportowe „Družba-1984” i XXVI Międzynarodowy Kongres Geologiczny. W roku 1985 ochraniała Światowy Festiwal Młodzieży i Studentów, a w 1986 – Międzynarodową Wystawę „Swiaz’-86”.

W latach 1980 - 1984 Grupa przeprowadzała aktywne działania operacyjne i profilaktyczne ze szczególnym uwzględnieniem przeciwdziałania przenikaniu na teren ZSRR wpływów Komitetu Obrony Robotników i „Solidarności”, a w 1986 – działania związane z sytuacją powstałą po awarii reaktora atomowego w Czarnobylu.

W latach 1975 - 1977, 1979, 1984 - 1985 r. „Wisła” posiadała osobowe źródła informacji przedstawione w poniższej tabeli.

Tab. 1. OZI Grupy Operacyjnej „Wisła” działające w latach 1975 - 77, 1979 i 1984 - 85.

Miejsce	Lata					
	1975	1976	1977	1979	1984	1985
Ambasada PRL w Moskwie i Konsulaty Generalne w Leningradzie, Kijowie i Mińsku	7	31	35	38	33	34
Biuro Rady Handlowego	4	7	6	42	43	38
Oddziały central handlu zagranicznego	7	11	20			
RWPG i organy wyspecjalizowane	29	32	28	34	32	25
ZIBJ w Dubnej	2	2	2		8	7
Przedstawicielstwa prasy, radia, telewizji, transportu i turystyki	8	9	9	10	20	17
wśród studentów, aspirantów i stażystów	5	7	7	8	14	13
Razem	62	99	107	132	150	134*

* według części opisowej sprawozdania, „Wisła” w 1985 r. posiadała 145 osobowych źródeł informacji¹⁹.

„Wisła” opracowywała i pozyskiwała agenturę we własnym zakresie, z wyjątkiem środowiska osób kierowanych do pracy w RWPG i organizacjach wyspecjalizowanych (sieć pozyskana i przekazana przez Departament II MSW). Zdarzały się jednak przy-

¹⁹ AIPN, IPN BU 0662/3.

padki osób rozpoczynających pracę w różnych obiektach ZSRR, które w PRL współpracowały z SB lub MO, a nie zostały przekazane Grupie na kontakt²⁰.

Osobowe źródła informacji pozostające na łączności Grupy udzielały na ogół informacji o charakterze ogólnym. Podstawową słabością tej sieci była niewielka liczba źródeł o charakterze manewrowym (czyli osób, które nie były przypisane do swego macierzystego środowiska, miejsca zamieszkania czy pracy) posiadających naturalne predyspozycje do wykonywania zadań ofensywnych. Strona radziecka sugerowała, aby do pracy w ZSRR kierować jednostki pod tym względem wartościowe. Niewystarczająca liczba tego typu agentury niejednokrotnie uniemożliwiała wykonanie postulatów zgłaszanych przez KGB²¹.

W 1985 r., po dojściu do władzy Michaiła Gorbaczowa, Grupa Operacyjna „Wisła” otrzymała nowe zadania, do których należało zdobywanie informacji o sytuacji politycznej i społeczno-gospodarczej w Związku Radzieckim. Wiadomości uzyskiwano dzięki własnej sieci agenturalnej oraz bezpośrednim kontaktom z funkcjonariuszami KGB i pracownikami KC KPZR. „Wisła” z typowo policyjnej placówki łącznikowej stała się komórką realizującą zadania z zakresu wywiadu politycznego²².

Przy sporządzaniu materiałów dla Departamentu II MSW funkcjonariusze Grupy wykorzystywali także informacje i notatki pochodzące od źródeł ulokowanych w środowisku dziennikarzy oraz pracowników placówek dyplomatycznych PRL w ZSRR.

Realizacja zadań kontrwywiadowczych wchodzących w zakres zainteresowań innych jednostek operacyjnych MSW, a zwłaszcza Departamentów III, IV i V, wynikała z poleceń kierownictwa resortu i Departamentu II oraz z porozumień o współpracy między Departamentem II oraz II Zarządem Głównym i IV Zarządem KGB. Obejmowała ona utrzymywanie przez kierownika Grupy oraz odpowiedzialnego za określony kierunek pracy oficera bieżących kontaktów z:

- Zarządem V KGB – w zakresie ujawniania i zwalczania wrogiej propagandy politycznej i przemytu dokonywanego przez polskich studentów i środowiska wchodzące w zakres zainteresowań tej jednostki,
- Zarządem VI (zajmującym się kontrwywiadem gospodarczym i ekonomicznym oraz ochroną obiektów przemysłowych) – w zakresie ujawniania i zwalczania aktów sabotażu (podejrzenia takie miały miejsce w okresie przysyłania na tutejsze budowy aktywistów „Solidarności”) i dywersji politycznej w sferze ekonomii (budowy, specjaliści w zakładach pracy itp.) oraz zabezpieczenia RWPG (grupa Departamentu V zabezpieczająca operacyjnie duże budowy i rurociągi współdziałała w tym zakresie z Grupą „Wisła” na wyraźne życzenie strony radzieckiej)²³,

²⁰ Sprawozdanie z pracy Grupy „Wisła”; w aktach brak szczegółów. Źródło: AIPN, IPN BU 0662/3.

²¹ AIPN, IPN BU 0662/3.

²² A. Dudek, *Gorbaczow pod stolem*, w: „Wprost” z dn. 11.04.2004 r.

²³ AIPN, IPN BU 0727/2, t. 2, pismo z dnia 03.08.1984 r. kierowane do Dyrektora Gabinetu ministra spraw wewnętrznych płk. J. Chomętowskiego: „Współdziałanie odbywa się zarówno na szczeblu Kierownictwa Departamentu V MSW i Zarządu VI [KGB – przyp. aut. art.] ZSRR jak i pracowników grupy operacyjnej Departamentu V MSW w Moskwie oraz pracowników Przedstawicielstwa KBP w Warszawie. (...) Na obecnym etapie ochraniające operacyjnie przez asystentów Dyrektora budowy są następujące inwestycje: – Chmielnicka Elektrownia Atomowa – zatrudnienie 1650 pracowników, – Kurska Elektrownia Atomowa – zatrudnienie – przyp. aut. art.] 1000 pracowników, – Smoleńska Elektrownia Atomowa – zatrudnienie – przyp. aut. art.] 1200 pracowników, – gazociąg Charków–Uzgorod – zatrudnienie – przyp. aut. art.] 2500 pracowników, – ropociąg Płock–Andreopol (...). Grupą operacyjną Departamentu V MSW składającą się z wymienionych asystentów kieruje płk Mieczysław Greszta”.

- Zarządem Techniki Operacyjnej – w zakresie wymiany informacji o wdrażaniu elektronicznej techniki obliczeniowej dla potrzeb operacyjnych, nowych możliwościach wykorzystania techniki dla potrzeb operacyjnych (na prośbę strony radzieckiej) oraz zaopatrzenia w niezbędny sprzęt techniczny Departamentu Techniki MSW i BOR PRL (na prośbę strony polskiej),
- XI Wydziałem I Zarządu Głównego KGB – w zakresie zabezpieczania pobytu w ZSRR członków kierownictwa MSW i niektórych jednostek MSW.

Kontakty z wymienionymi jednostkami organizacyjnymi KGB były utrzymywane systematycznie na szczeblu oficera łącznikowego zarządu lub naczelnika wydziału zajmującego się sprawami łączności z krajami socjalistycznymi w zarządzie i miały charakter stały. Kontakty z II Zarządem Głównym utrzymywane były codziennie, zaś z innymi jednostkami operacyjnymi – w zależności od potrzeb (średnio – dwa razy w miesiącu). Ponadto 2 - 3 razy do roku dochodziło do spotkań kierownika Grupy z zastępcą Szefa II Zarządu Głównego KGB nadzorującym Wydział Spraw Zagranicznych, podczas których poruszano tematy ogólne dotyczące współpracy. W zależności od potrzeb odbywały się również spotkania z naczelnikami wydziałów. Kierownik Grupy zapraszany był również na oficjalne rozmowy w przypadkach przyjazdów do KGB delegacji MSW PRL. Natomiast funkcjonariusze „Wisły” utrzymywali oficjalne kontakty z przedstawicielami KGB m.in. w związku z wymianą pracowników Grupy lub świętami resortu spraw wewnętrznych.

Od roku 1985 dotychczasowe relacje stopniowo zaczęły ulegać zmianie. Rosjanie powoli rezygnowali ze swej dominującej pozycji we współpracy.

Funkcjonowanie Grupy Operacyjnej „Wisła” nie zakończyło się wraz z rozwiązaniem Służby Bezpieczeństwa. W marcu 1990 r. zmniejszono jej stan etatowy z ośmiu osób do czterech²⁴. Dalsze jej losy są trudne do odtworzenia. Informacje zawarte w materiałach archiwalnych pozwalają jedynie na zapoznanie się z niektórymi faktami, jednak bez możliwości ich weryfikacji.

Jak wynika z powyższego, „Wisła” prowadziła wspólnie albo w ścisłym porozumieniu z II Zarządem Głównym KGB aktywne działania operacyjne. W latach 1975 - 1986 zależało jej na pozyskiwaniu osobowych źródeł informacji mających naturalne predyspozycje do nawiązywania i podtrzymywania kontaktów z cudzoziemcami. Na prośbę strony radzieckiej wykorzystywała swoją agenturę do rozpoznawania i kontroli operacyjnej zachodnich stażystów i studentów, zachodnich korespondentów, przedstawicieli zachodnich firm oraz pracowników zachodnich placówek dyplomatycznych podejrzewanych o powiązania ze służbami specjalnymi. Ponadto, przy systematycznym współdziałaniu z KGB, rozpracowała szereg kontaktów środowiska Biura Rady Handlowego w Moskwie z cudzoziemcami z krajów kapitalistycznych podejrzanymi o związki ze służbami specjalnymi.

W latach 1975 - 1977 Grupa, wspólnie ze stroną radziecką, podejmowała działania kontrwywiadowcze na budowach lotniska Szeremietiewo II oraz Międzynarodowego Centrum Handlowego w Moskwie. Pierwszą inwestycję realizowała zachodnoniemiecka firma RÜTERBAU, drugą – belgijska firma MUHLHAM. Obie firmy angażowały w charakterze podwykonawców przedsiębiorstwa polskie. W tym samym okresie funkcjonariusze KGB wspólnie z funkcjonariuszami „Wisły” kontrolowali pobyty specjalistów z USA i RFN przyjeżdżających na budowy do ZSRR (szczególne

²⁴ AIPN, IPN BU 0656/3.

zainteresowanie budzili specjaliści z zachodniemieckich koncernów AEG i MA NESMAN). W wyniku wspólnych przedsięwzięć uzyskano fotokopie dokumentacji technicznej różnych urządzeń wykorzystywanych przez Amerykanów.

W 1976 r. „Wisła” wspólnie z KGB zrealizowała 10 przedsięwzięć specjalnych, z których część dotyczyła wyjaśnienia okoliczności związanych z pobytem obywateli polskich w rejonach zastrzeżonych. W 1977 r. realizowano dwie kombinacje operacyjne zmierzające do podstawienia agentury Grupy angielskim aspirantom, a następnie do dotarcia za ich pośrednictwem do pracowników ambasady Wielkiej Brytanii w Moskwie.

W kolejnych latach (1978 - 1979) doprowadzono do nawiązania kontaktu przez tajnych współpracowników „Wisły” z cudzoziemcami podejrzanymi o związki z zachodnimi wywiadami.

Następny okres, tj. lata 1980 - 1984, charakteryzował się podejmowaniem szeregu różnokierunkowych przedsięwzięć operacyjnych i profilaktycznych wobec obywateli polskich kształcących się w ZSRR, którzy reprezentowali „niewłaściwą” postawę polityczną oraz uzewnętrzniali swoje przekonania religijne (szczególnie w otoczeniu obywateli radzieckich). Figurantom podstawiano współpracowników Grupy ze środowiska akademickiego i realizowano konkretne zadania. Na przykład, przygotowana w 1984 r. kombinacja operacyjna doprowadziła do wprowadzenia do nielegalnej organizacji młodzieżowej działającej na terenie Leningradu, a szukającej kontaktu z podziemiem „Solidarności” w Polsce i ośrodkami na Zachodzie, współpracownika Grupy „Wisła” ps. Zbych (doktorant z Moskwy). „Zbych” został wprowadzony do tej organizacji za pośrednictwem agenta KGB jako emisariusz polskiej „Solidarności”, działającej na terenie RFN od czasu wprowadzenia stanu wojennego. W wyniku kombinacji ustalono cały skład kierownictwa tej organizacji, jej strukturę, program oraz formy i metody prowadzonej przez nią działalności. Ustalono też jej związki ze środowiskiem opozycyjnym Leningradu, Moskwy oraz innych miast ZSRR. Jednocześnie zorganizowano kanały łączności organizacji z Zachodem i opanowano je operacyjnie w celu prowadzenia gry kontrwywiadowczej i działań profilaktycznych²⁵. Całą operację nadzorował Zarząd V KGB. Z pomocą strony radzieckiej „Wisła” ustalała także kontakty polskich doktorantów i studentów z cudzoziemcami z krajów kapitalistycznych. Przykładami mogą być działania podejmowane w stosunku do L. Niedzielin i N. Rzemek. Niedzielin była doktorantką Uniwersytetu Moskiewskiego. Od 1984 r. kontaktowała się z pracownikami ambasady USA w Moskwie – T. Robertsonem, kadrowym pracownikiem wywiadu (u którego z czasem zaczęła pracować jako opiekunka do dzieci), oraz J. Greenem, powiązany z CIA. N. Rzemek była studentką filologii rosyjskiej Uniwersytetu Moskiewskiego i utrzymywała kontakty z pracownikiem rezydentury CIA w ambasadzie USA w Moskwie. W zamian za udzielenie azylu politycznego Rzemek proponowała mu przekazywanie bliżej nieokreślonych informacji. Studentka została zatrzymana i wydalona do Polski²⁶.

Grupa podejmowała także aktywne rozpracowania polskich pracowników naukowych. W pierwszej połowie 1986 r., wspólnie z KGB, prowadzono działania wobec dwóch pracowników ZIBJ w Dubnej. Pierwszy z nich podejrzewany był o zamiar przesłania na Zachód prac badawczych z ZIBJ w celu ich opublikowania. Drugi ekspono-

²⁵ AIPN, IPN BU 0662/3.

²⁶ Tamże.

wał przed otoczeniem swoją działalność w krakowskiej „Solidarności” oraz posiadał liczne kontakty z obywatelami radzieckimi (z związku z handlem walutami i złotymi monetami).

KGB wykorzystywała możliwości „Wisły” do kreowania korzystnego wizerunku ZSRR w mediach. W tym celu Grupa kierowała na organizowane przez radzieckie MSZ konferencje prasowe specjalnego znaczenia wybranych dziennikarzy. Konferencje takie organizowane były np. w związku z powrotem z zachodniego ośrodka wywiadowczo-dywersyjnego wysłannika wywiadu ZSRR, w związku z zestrzeleniem samolotu amerykańskiego nad terytorium ZSRR itp. Wydarzenia tego typu relacjonowane były przez korespondentów w sposób korzystny dla Związku Radzieckiego²⁷.

Oprócz działań operacyjnych prowadzonych na rzecz KGB, Grupa „Wisła” zbierała i przekazywała stronie radzieckiej istotne dla niej informacje. Dotyczyły one przede wszystkim zainteresowania przedstawicieli państw NATO sytuacją wewnętrzną w ZSRR oraz sprawami międzynarodowymi i personalnymi odnośnie radzieckiego kierownictwa. Przekazywano wyczerpujące charakterystyki tych przedstawicieli wraz z propozycjami wykorzystania agentury Grupy do ich rozpracowywania.

Liczba informacji przekazywanych przez „Wisłę” z roku na rok rosła. W latach 1975 - 1977 wynosiła 181, natomiast w latach 1980 - 1984 wzrosła do 342. W okresie od 1975 do 1977 roku Grupa sukcesywnie przekazywała do II Zarządu Głównego KGB relacje o zamiarach, postawach, poglądach itp. figurantów spraw, z którymi nawiązała i podtrzymywała kontakty jej agentura. Informacje te dotyczyły m. in.: Bastecka – II sekretarza ambasady USA, Arnota – radcy ambasady RFN oraz dziennikarzy: P. Osnosa – korespondenta „The Washington Post” i Szen-I-Menga – korespondenta „Sinhua”, akredytowanych w Moskwie, a także obywateli polskich przebywających w ZSRR, podejrzewanych o współpracę z wywiadami państw kapitalistycznych²⁸.

Na bieżąco przekazywano stronie radzieckiej informacje uzyskiwane w wyniku działań operacyjno-rozpoznawczych, prowadzonych wobec ustalonych przez KGB zachodnich korespondentów akredytowanych w Moskwie. W latach 1980 - 1984 dotyczyło to 23 figurantów. W tym okresie udzielono także KGB pomocy, wskazując szereg kontaktów obywateli radzieckich z cudzoziemcami z krajów kapitalistycznych oraz przypadki fotografowania obiektów radzieckich typu strategiczno-wojskowego przez amerykańskich dyplomatów i Kanadyjczyka²⁹.

Służby wymieniały także informacje dotyczące mniejszości narodowych. W 1976 r. w zainteresowaniu służb znalazła się dr Tatiana Klonowicz-Mitecka, utrzymująca aktywne kontakty z figurantami narodowości żydowskiej rozpracowywanymi przez II Zarząd Główny KGB oraz polscy studenci narodowości litewskiej, studiujący na Państwowym Uniwersytecie Wileńskim na koszt własny lub jako stypendyści strony radzieckiej³⁰.

W latach 1978 - 1979 „Wisła” dokonała werbunku tajnego współpracownika ps. Irena (żona członka ekipy budowlanej z RFN). Źródło to dla KGB przedstawiało

²⁷ Tamże.

²⁸ Tamże.

²⁹ Tamże.

³⁰ Prawdopodobnie jednym ze źródeł pozyskanych do współpracy przez Referat SB KPMO w Sejnach, które miało być przekazane na kontakt KGB Litwy, był TW ps. „Konstanty”. Do jego zadań miało należeć rozpracowywanie osób przebywających na studiach w Wilnie w latach 1975 - 1980, którymi interesowały się organy bezpieczeństwa. Źródło: AIPN, IPN Bi 0046/332.

bardzo dużą wartość³¹. Szczególne podziękowania od kierownictwa KGB strona polska otrzymała za przekazanie w latach 1975 - 1977 do Departamentu II i II Zarządu Głównego KGB dokumentów dotyczących najnowszych urządzeń, takich jak kasy pancerne, zamki czy urządzenia sygnalizacyjne³², stosowanych w systemie zabezpieczania placówek państw zachodnich.

Zdarzały się także sytuacje odwrotne. Na przykład w pierwszym półroczu 1986 r., dzięki informacjom dostarczonym przez KGB, Grupa „Wisła” ujawniła nielegalne kontakty handlowe pracownika międzynarodowej organizacji ETO przy RWPG. Przeprowadzone z nim rozmowy dały podstawę do podjęcia próby pozyskania go do współpracy³³.

Służby udzielały sobie również pomocy technicznej. „Wisła” realizowała przedsięwzięcia agenturalne, w wyniku których możliwe było założenie lub likwidacja podsłuchów w pokojach zajmowanych przez cudzoziemców, którymi interesowało się KGB. Z drugiej strony, korzystała z operacyjno-technicznej pomocy II Zarządu Głównego KGB odnośnie osób objętych kontrolą operacyjną w związku z podejrzeniem ich o kontakty z cudzoziemcami (m.in. w 1976 r. w sprawie zastępcy kierownika filii Państwowych Zakładów Lotniczych w Moskwie Stanisława Ziomka, który utrzymywał kontakty z obywatelem RFN Aleksandrem Torenem, podejrzanym o współpracę z BND)³⁴.

Funkcjonariusze „Wisły” na ogół pozytywnie oceniali współpracę ze stroną radziecką. Pierwsze uwagi krytyczne pojawiły się w 1984 r. Niezadowolenie zaczęły budzić dwie kwestie. Pierwsza dotyczyła warunków stworzonych Grupie przez stronę radziecką podczas prowadzenia przez nią działań w ZSRR. W „Wisła” pracowało wówczas pięciu oficerów na etatach jawnych, dwóch na niejawnych oraz jedna sekretarka. Osoby te dysponowały jednym mieszkaniem kontaktowym i dwoma samochodami służbowymi³⁵. Oficerowie Grupy pracowali w ambasadzie PRL w Moskwie i w Rejonowym Zarządzie KGB – Krasnoj Priesnje przy ul. Kołpacznoj, których warunki lokalowe określali jako złe. Do ich dyspozycji były cztery, od lat nie remontowane, pokoje wyposażone w zużyte meble. Za niewystarczającą uważali też liczbę przyznaczonych im samochodów. Niezadowolenie budziła również realizacja uzgodnień między resortami spraw wewnętrznych PRL i ZSRR w sprawie opieki lekarskiej i świadczeń farmakologicznych, remontu mieszkań służbowych oraz wymiany i konserwacji znajdujących się w nich urządzeń.

Drugą była kwestia informacji operacyjnych przekazywanych Grupie przez stronę radziecką. Według jej pracowników, niewiele z nich miało znaczenie kontrwywiadowcze lub inny operacyjny charakter. Zdecydowana większość dotyczyła nielegalnego handlu uprawianego przez naszych obywateli, naruszania przez nich przepisów celnych i administracyjnych oraz prób nawiązywania kontaktów z ambasadami krajów kapitalistycznych. Na uwagę zasługuje fakt, iż w latach 1980 - 1982 strona radziecka prze-

³¹ AIPN, IPN BU 0662/3.

³² Tamże.

³³ Tamże.

³⁴ Tamże.

³⁵ Z rozliczeń funduszu operacyjnego Grupy Operacyjnej „Wisła” wynika, iż w latach 1986 - 1990 dysponowała ona trzema samochodami służbowymi – dwoma w Moskwie i jednym w Leningradzie – oraz lokalem kontaktowym „Staw” w Moskwie i mieszkaniem konspiracyjnym „Newa” w Leningradzie. AIPN, IPN BU 0662/7-10.

kazała informacje dotyczące około 500 obywateli polskich przebywających w ZSRR, podejrzewanych o działalność prosolidarnościową, wystąpienia antyradzieckie, przemyt i inne. Wyjaśnienie tych spraw było niezwykle czasochłonne, a często okazywało się, że większość z nich była wszczynana bezpodstawnie.

MSW PRL dokonywało oceny rezultatów działań prowadzonych przez Grupę. W roku 1976 uznano je za niewielkie. Zwrócono uwagę na niedostatek wartościowej agentury mogącej realizować przedsięwzięcia aktywne, w związku z czym brak było istotnych informacji i naprowadzeń na związki obywateli polskich z cudzoziemcami z krajów kapitalistycznych oraz odpowiednich rozpracowań. Informacje przesyłane przez Grupę w większości dotyczyły przyjazdów do PRL cudzoziemców wymagających kontroli oraz niepotrzebnie angażowały SB w wyjaśnianie przypadków wykroczeń i niewłaściwego zachowania Polaków w ZSRR (co leżało w gestii administracji polskich przedstawicielstw)³⁶. Na efekty działalności „Wisły” z pewnością miały wpływ także trudności z prawidłową organizacją pracy. Wynikały one, jak się wydaje z faktu, że pracownicy Grupy i większość osobowych źródeł informacji, z którymi utrzymywali kontakt, byli delegowani do ZSRR na czas określony (w przypadku funkcjonariuszy Departamentu II MSW okres ten wynosił około trzech lat). W takiej sytuacji prowadzenie systematycznych działań było praktycznie niemożliwe.

Analogicznie do przedstawicielstwa SB w Moskwie, w Warszawie utworzono oficjalne przedstawicielstwo KGB kryptonim „Narew”, akredytowane przy ministrze spraw wewnętrznych. Jego siedziba znajdowała się w Warszawie przy ul. Sułkowskiej. Od 1990 r. grupa ta zajmowała pomieszczenia na terenie ambasady ZSRR. Jej pracownicy prowadzili działalność penetracyjno-sondażową, głównie na szczeblu kadry kierowniczej MSW. Posiadali łączników z poszczególnymi pionami MSW PRL, którzy mieli pełną swobodę poruszania się po budynkach ministerstwa³⁷.

Widoczna była tendencja polskich i radzieckich służb bezpieczeństwa do sprowadzania stosunków służbowych na płaszczyznę prywatno-towarzyską. W grudniu 1990 r. przedstawicielstwo KGB w Polsce liczyło około 10 pracowników. Rosjanie próbowali maksymalnie wykorzystywać posiadane kontakty do prowadzenia działalności penetracyjno-sondażowej. Do kwietnia 1990 r. utrzymywali formalne stosunki z kadra kierowniczą jednostek organizacyjnych MSW. Ponadto, nawiązywali i umacniali kontakty z osobami reprezentującymi nowo powstałe partie i organizacje społeczne, nie tylko o zabarwieniu lewicowym. Pracownicy przedstawicielstwa przeprowadzali z obywatelami RP po kilkadziesiąt spotkań tygodniowo. Niektóre z nich miały charakter konspiracyjny (rozmowy umawiane były z automatów telefonicznych, odbywały się w lokalach gastronomicznych i parkach). „Narew” posługiwała się stosunkowo licznym zestawem samochodowym ambasady oraz pojazdami obywateli radzieckich posiadających prawo stałego pobytu w RP. Oficerowie radzieckich służb specjalnych opuszczający RP deklarowali gotowość zapraszania do Związku Radzieckiego osób, z którymi utrzymywali zażyłe kontakty oraz wymiany z nimi korespondencji itp.

³⁶ AIPN, IPN BU 0662/1, *Uwagi z dn. 25.01.1977 r. do sprawozdania Grupy „Wisła” za rok 1976*. Dokument podpisany przez zastępcę dyrektora Departamentu II MSW płk. Stanisława Gronieckiego.

³⁷ Ostatnim oficerem łącznikowym pionu ewidencyjno-archiwalnego był Aleksander Trubkin. Źródło: AIPN, IPN BU 01583/29.

Połączony system ewidencji danych o przeciwniku

W 1977 r. z inicjatywy ZSRR utworzony został Połączony System Ewidencji Danych o Przeciwniku (PSED, ros. SOUD). Podstawą jego utworzenia było porozumienie ministrów spraw wewnętrznych Bułgarii, Czechosłowacji, Kuby, Mongolii, NRD, Polski, Węgier i ZSRR. Jedną z pierwszych sytuacji, w której system ten wykorzystano, była kontrwywiadowcza ochrona Letnich Igrzysk Olimpijskich w Moskwie w 1980 r.³⁸.

PSED był systemem komputerowym, w którym gromadzono informacje o osobach, instytucjach i organizacjach prowadzących wrogą działalność przeciwko krajom wspólnoty socjalistycznej. Centrala, zwana Aparatem Roboczym, mieściła się w Moskwie. Tam też znajdował się główny komputer systemu. Aparat Roboczy PSED, wykorzystując środki techniczne, zajmował się opracowywaniem, przechowywaniem i udzielaniem zebranych informacji.

Członkiem systemu, oprócz krajów sygnatariuszy porozumienia, była także Demokratyczna Republika Wietnamu.

Do Aparatu Roboczego napływały informacje od wszystkich uczestników systemu; każde państwo mogło też wystosować tu swoje zapytanie. O przeprowadzeniu sprawdzenia Moskwa informowała kraj, który dokonywał rejestracji sprawdzanej osoby czy instytucji. Państwa uczestniczące w projekcie miały mieć zapewniony dostęp do gromadzonych danych w ciągu czterech godzin.

Oprócz Aparatu Roboczego w Moskwie, istniał również drugi filar systemu ulokowany w NRD oraz główna stacja nasłuchu radioelektronicznego zainstalowana w bazie Lourdes, niedaleko Hawany³⁹.

W celu podnoszenia efektywności działania systemu oraz wymiany doświadczeń i spostrzeżeń dotyczących jego pracy, przedstawiciele państw uczestników PSED mieli spotykać się na naradach wielo- i dwustronnych.

Pierwsze spotkanie wielostronne odbyło się w maju 1986 r. w Moskwie. Jego przewodniczącym był stojący na czele radzieckiej delegacji Zastępca Szefa I Zarządu Głównego KGB, gen. bryg. Lew Nikołajewicz Szapkin. Celem spotkania było szczegółowe omówienie rezultatów korzystania z systemu w latach 1981 - 85, wymiana uwag dotyczących podstawowych problemów jego funkcjonowania oraz perspektyw rozwoju. Podkreślano, że wykorzystanie informacji pochodzących z systemu przyniosło konkretne efekty operacyjne, m.in. umożliwiło przeprowadzenie analiz działalności dywersyjnej i dążeń przeciwnika, realizację i zwiększenie bezpieczeństwa działań operacyjno-agenturalnych, koordynację działań jednostek operacyjnych – członków porozumienia, a także przyczyniło się do szybszego wykrycia akcji destrukcyjnych. Przykładów nie podano. W związku z korzyściami płynącymi z takiego rodzaju współpracy, uczestnicy konferencji uznali, że należy ją zintensyfikować oraz podjąć kroki zmierzające do powiększenia bazy informacyjnej PSED, podniesienia efektywności wykorzystania informacji tu przechowywanych i rozszerzenia zadań funkcjonalnych systemu. Planowano to osiągnąć poprzez udoskonalenie technik opracowywania informacji i oprogramowania systemu. Ustalono też, że spotkania wielostronne będą organizowane cyklicznie, co dwa lata⁴⁰.

³⁸ Ch. Andrew, O. Gordijewski, *KGB,...*, s. 37

³⁹ Tamże.

⁴⁰ AIPN, IPN BU0-01583/18.

Do drugiego spotkania doszło w 1988 r. w Sofii. Jego celem było omówienie dalszego umacniania współpracy w ramach PSED, a mianowicie – utworzenie (obok ewidencji informacji o osobach) ewidencji o obiektach przeciwnika, w pierwszej kolejności Stanów Zjednoczonych i ich sojuszników z paktów polityczno-wojskowych. Dyskutowano także nad wdrożeniem udoskonalonych metod i sposobów wymiany informacji między Aparatem Roboczym i uczestnikami systemu w celu zwiększenia efektywności obsługi informacyjnej jednostek operacyjnych organów bezpieczeństwa. Omówiono też wyniki funkcjonowania systemu w okresie od 1986 r. do maja 1988 r. Okazało się, iż w ramach jego doskonalenia zwiększono liczbę kategorii osób podlegających rejestracji i poszerzono funkcje w zakresie wykonywania zadań wywiadowczych i kontrwywiadowczych. Podkreślono również konieczność zastosowania przez abonentów dodatkowych środków umożliwiających poszerzenie zbioru informacyjnego, ponownego opracowania planów dotyczących wdrożenia bardziej nowoczesnych sposobów wymiany informacji między Aparatem Roboczym i komórkami współdziałającymi w ramach PSED oraz konieczność dalszej rozbudowy zbioru danych o osobach⁴¹.

Kolejną wielostronną naradę planowano zorganizować na Węgrzech w 1990 r.⁴²

Połączony System Ewidencji Danych o Przeciwniku działał w PRL w oparciu o następujące akty prawne: *Zarządzenie nr 0011/78 Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 21 marca 1978 r. w sprawie powołania PSED wraz z Instrukcją Dyrektora Biura „C” MSW w sprawie trybu rejestracji oraz sprawdzania i udzielania informacji w PSED*; *Decyzję Nr 004/86 i Decyzję Nr 05/86 Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 14 marca 1986 r. w sprawie intensyfikacji działań oraz rozszerzenia kategorii osób podlegających rejestracji w PSED*; *Instrukcję Nr 01/86 Dyrektora Biura „C” MSW z 15 marca 1986 r. w sprawie zasad, trybu rejestracji, sprawdzania i udzielenia informacji*⁴².

Dokumentami roboczymi w pracy z PSED były:

- karty rejestracyjne osób zgłaszanych przez jednostki operacyjne oraz wypisane na podstawie materiałów archiwalnych,
- kopie ankiet rejestracyjnych w języku rosyjskim przekazanych do PSED,
- karty E-15 osób sprawdzanych w systemie na zlecenie jednostek operacyjnych,
- dokumentacja dotycząca działania systemu, w tym: instrukcja odnośnie wypełniania dokumentów PSED, słowniki kodowania informacji, materiały dotyczące spotkań dwustronnych i narad uczestników PSED,
- korespondencja z systemem, w tym: wydruki ankiet rejestracyjnych SB PRL i innych uczestników, listy terrorystów nadsyłane z Aparatu Roboczego PSED (osoby wymienione na listach były rejestrowane w kartotece ogólnoinformacyjnej SB), pisma na temat współpracy bieżącej,
- korespondencja z jednostkami operacyjnymi uprawnionymi do korzystania z PSED,
- dokumenty pomocnicze (dzienniki rejestracyjne, skorowidze sprawdzeń itp.).

Koordynatorem spraw w zakresie PSED ustanowiono Dyrektora Biura „C” MSW⁴⁴.

⁴¹ Brak szczegółowych danych.

⁴² AIPN, IPN BU0-01583/17.

⁴³ AIPN, IPN BU0-01583/12.

⁴⁴ AIPN, IPN BU0-01583/10.

W ciągu trzech miesięcy od wejścia w życie *Zarządzenia Nr 0011/78* kierownicy centralnych jednostek SB zobowiązani byli spowodować rejestrację wszystkich posiadanych przez jednostki pionu materiałów podlegających zgłoszeniu do PSED.

Zgłoszeniu podlegały informacje dotyczące: ośrodków wywiadu (ich składu osobowego, agentów i osób powiązanych ze służbami specjalnymi), ośrodków dywersji ideologicznej (ich składu kierowniczego i pracowników prowadzących wrogą działalność), organizacji terrorystycznych (członków, terrorystów indywidualnych, porywaczy, dywersantów) i syjonistycznych, wrogich organizacji emigracyjnych i klerykalnych oraz członków tych organizacji. Do systemu zgłaszane były także informacje o:

- osobach wykonujących zadania na rzecz wyżej wymienionych służb i organizacji,
- oferentach stanowiących bazę dla działalności przeciwnika,
- obcokrajowcach i bezpaństwowcach,
- osobach proponujących fałszywe informacje lub sprzedających te same materiały i wzory techniki kilku krajom socjalistycznym,
- osobach dokonujących prowokacji na terytorium krajów socjalistycznych,
- osobach wydalonych z PRL (w tym z zakazem wjazdów),
- osobach, które popełniły szczególnie niebezpieczne przestępstwo przeciwko państwu, ukrywających się za granicą lub poszukiwanych. Rejestracji w PSED nie podlegali obywatele polscy. Odstąpić od tej zasady można było tylko w szczególnych przypadkach (bdb).

Informacje o osobach miały być przechowywane w systemie do osiągnięcia 80. lat przez mężczyzn i 75. przez kobiety⁴⁵.

Centralne jednostki operacyjne SB dokonywały rejestracji, każda w zakresie swego pionu, za pomocą kart EO-9. Karta ta została wprowadzona w 1978 r. i składała się z trzech części. Pierwsza dotyczyła osób i zawierała informacje o danych osobowych – nazwiska (pseudonimy), imiona, imię ojca, imię i nazwisko matki, datę i miejsce urodzenia (miejscowość i państwo), narodowość i obywatelstwo oraz informacje o zatrudnieniu i miejscu zamieszkania. W tej części umieszczano także dane dotyczące rysopisu i posiadanych materiałów identyfikacyjnych. W przypadku rysopisu podawano wzrost, kolor skóry, płeć i znaki szczególne. Materiały identyfikacyjne to zdjęcia, odciski palców, wzór pisma czy opis głosu. Wpisywano również podstawę rejestracji zawierającą dane o charakterze wrogiej działalności danej osoby, rok ustalenia tej informacji oraz zasady udostępniania wiadomości na ten temat.

Druga część karty dotyczyła organizacji lub instytucji. Znajdowały się w niej informacje dotyczące charakteru działalności danego podmiotu, adres, opis ujawnionych wrogich działań, dane na temat kadry kierowniczej i aktywu oraz identyfikujące jednostkę operacyjną zgłaszającą rejestrację.

W trzeciej części karty wpisywano numer rejestracyjno-identyfikacyjny, datę rejestracji i dział zagadnieniowy, do którego zakwalifikowano daną sprawę, datę przekazania informacji do PSED, a także uzupełnienia i informacje dotyczące sprawdzeń (datę, jednostkę sprawdzającą i powód sprawdzenia). Jeżeli karta była wycofywana z systemu – taką informację wraz z uzasadnieniem i datą jej wycofania również zamieszczano w jej trzeciej części. Na każdej karcie musiała znajdować się pieczęć i podpis naczelnika wydziału⁴⁶.

⁴⁵ AIPN, IPN BU0-01583/10.

⁴⁶ AIPN, IPN BU0-01583/35.

W 1986 r. rozszerzono zakres informacji umieszczanych na karcie EO-9, w związku z czym dodano do niej wkładkę EO-9-a/86. W części pierwszej (dotyczącej osób) dodano punkty odnośnie zajmowanego stanowiska, przynależności do partii politycznych, organizacji społecznych i pełnionych funkcji oraz znajomości języków obcych. Uzupełniono ją również o punkty dotyczące: wykazu przedsięwzięć prowadzonych w stosunku do osoby rejestrowanej, informacji o organie prowadzącym, kontaktów tej osoby w innych państwach i ich charakterze. Od tej pory należało też podawać dane współmałżonka i rodzeństwa takiej osoby. Zmienione zostały wymogi odnośnie wypełnienia punktu opisującego podstawę rejestracji. Dodatkowo należało wpisywać nazwę służby specjalnej, ośrodka dywersji ideologicznej, organizacji nacjonalistycznej, terrorystycznej, ekstremistycznej itp., z którą dana osoba jest powiązana, oraz charakter i okres działalności osoby w wymienionej organizacji.

W części drugiej (dotyczącej obiektów) przybyły punkty informujące o oficjalnym lub nieoficjalnym charakterze działalności danego obiektu, jego przynależności do państwa, bloku politycznego, wrogiego środowiska itp. We wkładce EO-9-a/86, w zależności od rodzaju rejestracji, należało podać dane osobowe lub dane instytucji potwierdzone podpisem naczelnika wydziału⁴⁷.

Istniały zasady ograniczające zakres udostępniania i wykorzystywania informacji znajdujących się w PSED. Zgodnie z kodem literowym, jakim oznaczona była dana karta, należało odpowiednio:

- A** – przekazać sprawdzającemu wszystkie posiadane informacje bez powiadamiania jednostki rejestrującej o zgłoszonym zapytaniu,
- B** – przekazać wszystkie informacje, jednocześnie powiadamiając jednostkę rejestrującą o zgłoszonym zapytaniu,
- C** – przekazać informacje bez wymieniania jednostki rejestrującej, a jednostkę powiadomić o zgłoszeniu zapytania,
- D** – nie podawać treści informacji, informować jedynie o fakcie rejestracji i jednostce, która jej dokonała, oraz powiadomić jednostkę rejestrującą o zgłoszonym zapytaniu,
- E** – przekazywać odpowiedź: *Zapytanie przesłano do jednostki, która zgłosiła rejestrację* i powiadomić tę jednostkę o wpłynięciu zapytania.

Każda jednostka operacyjna zobowiązana była na bieżąco informować o zmianach zachodzących w danych zarejestrowanej osoby lub obiektu⁴⁸.

W 1984 r. podjęto próby rozszerzenia kategorii osób rejestrowanych w PSED. Ministerstwo Bezpieczeństwa Państwowego NRD wystąpiło z propozycją, aby rejestracji podlegali także dyplomaci i pracownicy placówek dyplomatycznych przeciwnika pracujący w państwach wspólnoty socjalistycznej, korespondenci przeciwnika stale lub czasowo akredytowani w tych państwach, pracownicy handlowych i ekonomicznych przedstawicielstw zagranicznych przeciwnika, oficjalnie zarejestrowanych w państwach członkowskich porozumienia, członkowie organizacji przemysłowych oraz pojedyncze osoby zajmujące się kontrabandą na szeroką skalę i prowadzące działalność wymierzoną bezpośrednio przeciwko krajom wspólnoty socjalistycznej, a także osoby prowadzące działalność wywrotową wymierzoną przeciwko gospodarkom państw będących członkami porozumienia.

⁴⁷ AIPN, IPN BU0-01583/35.

⁴⁸ AIPN, IPN BU0-01583/10.

Pierwsze trzy z wymienionych kategorii osób miałyby być rejestrowane niezależnie od ich wrogiej działalności. Celem rejestracji było gromadzenie w systemie danych na temat przebywania tych osób w krajach socjalistycznych. Rejestracja następnych kategorii osób pozwoliłaby na uzyskiwanie informacji o osobach, których działalność przynosiła znaczne straty ekonomiczne⁴⁹.

Strona polska natomiast zaproponowała rozszerzenie kategorii osób podlegających zgłoszeniu do PSED o:

- pracowników zagranicznych placówek kulturalnych,
- osoby szkalujące kraje socjalistyczne w środkach masowego przekazu lub na forum publicznym, biorące aktywny udział w akcjach i demonstracjach antysocjalistycznych zarówno na terenie krajów socjalistycznych, jak i kapitalistycznych, działające na szkodę ważnych interesów krajów wspólnoty socjalistycznej,
- osoby publicznie lżące, wyszydzające, poniżające państwa socjalistyczne, ich ustrój oraz narody lub obywateli tych krajów ze względów narodowościowo-politycznych,
- osoby, które swoją postawą, zachowaniem i działaniem reprezentują lub propagują idee faszystowskie, syjonistyczne, rewizjonistyczne i nacjonalistyczne i naruszające podczas pobytu na terenie krajów socjalistycznych swoją postawą, zachowaniem czy działaniem ustalony porządek prawny i normy współżycia społecznego.

Nie odnaleziono jednak dokumentów potwierdzających wdrożenie tych propozycji⁵⁰.

Zgodnie z zapisami *Porozumienia o utworzeniu PSED*, w organach bezpieczeństwa poszczególnych państw utworzono specjalne jednostki współpracujące w ramach systemu. W Polsce w tym celu został utworzony w ramach Biura „C” MSW Wydział V⁵¹. Podstawą jego utworzenia było *Zarządzenie Organizacyjne nr 027/Org.* z dnia 15 czerwca 1977 r. Do zadań tego wydziału należało gromadzenie, przygotowywanie i rejestracja informacji w PSED. Miał on również dokonywać sprawdzeń i przekazywać jednostkom Służby Bezpieczeństwa informacje dotyczące wrogich osób i obiektów, realizować zadania wchodzące w zakres współpracy z systemem i reprezentować wobec niego interesy jednostek operacyjnych SB. Bazą Wydziału V były materiały znajdujące się w kartotekach własnych oraz informacje zgłaszane przez jednostki operacyjne resortu spraw wewnętrznych.

Zadaniem nowo utworzonej komórki było także przygotowywanie informacji, uzupełnianie ich i przekazywanie do PSED. Uzyskiwane z PSED wiadomości przekazywane były zainteresowanym jednostkom SB. Na podstawie zaleceń jednostek zgłaszających dane Wydział miał ustalać zakres wydawania informacji i stopień pilności realizacji zgłaszanych zapotrzebowań. Wydział przekazywał także do systemu wiadomości o skreśleniu informacji z ewidencji, opracowywał analizy i dane statystyczne, sporządzał dla jednostek operacyjnych informacje na podstawie posiadanych materiałów, a także opracowywał propozycje w zakresie wdrażania i eksploatacji PSED, współdziałania z systemem oraz korzystania z danych o przeciwniku⁵².

⁴⁹ AIPN, IPN BU0-01583/25.

⁵⁰ Tamże.

⁵¹ Wydz. V Biura „C” MSW został utworzony zgodnie z art. VII *Porozumienia o utworzeniu PSED*. Zadania tego wydziału miały wynikać z §§ IV i V przepisów dot. PSED. Z powyższego można wysnuć wniosek, iż we wszystkich państwach członkach PSED działały tego typu komórki. Źródło: AIPN, IPN BU 01583/39.

⁵² Tamże.

Wydział V Biura „C” MSW utrzymywał niezbędne kontakty z Aparatem Roboczym PSED w Moskwie. Jego pracownicy przynosili informacje, które miały być przekazane Aparatowi Roboczemu, na arkusz odpowiedniej ankiety (4 strony formatu A-4). Dokument ten sporządzano w języku rosyjskim, w dwóch egzemplarzach. Pierwszy egzemplarz przesyłano do Moskwy za pośrednictwem radzieckiej ambasady. Najczęściej dokumenty przekazywane były łącznikowi przez pracownika Wydziału V na terenie ambasady, ale zdarzały się sytuacje, że były odbierane przez łącznika bezpośrednio z pomieszczeń Biura „C”. Drugi egzemplarz ankiety pozostawał w Wydziale V⁵³. Można przypuszczać, że taki sam sposób postępowania obowiązywał we wszystkich służbach państw należących do PSED.

W 1986 r., podczas pobytu delegacji w składzie: płk Kazimierz Piotrowski (dyrektor Biura „C” MSW), płk Ireneusz Zieliński (naczelnik Wydz. V Biura „C” MSW) i mjr Ryszard Szuster (zastępca naczelnika Wydz. XVII Dep. I MSW) w I Zarządzie Głównym KBP przy RM ZSRR, omówiono referat wygłoszony przez naczelnika Aparatu Roboczego PSED, płk. B.D. Jurinowa. W referacie tym zamieszczone były uwagi, że w listopadzie 1985 r. informacje przekazane przez Polskę do PSED stanowiły zaledwie 3,5% rejestracji zgłaszanych przez służby bezpieczeństwa innych państw⁵⁴.

Wychodząc naprzeciw potrzebie zwiększenia liczby rejestracji byłej SB w systemie, minister spraw wewnętrznych wydał *Decyzję Nr 004/86* z dnia 14 marca 1986 r. o rozszerzeniu kategorii osób podlegających wpisowi do PSED. Obowiązkiem rejestracji objęto następujących pięć kategorii osób, tj.:

1. Dyplomatów i pracowników przedstawicielstw dyplomatycznych oraz konsularnych państw NATO, Japonii i Chin pracujących w krajach wspólnoty socjalistycznej,
2. Korespondentów tych państw akredytowanych na stałe lub czasowo w krajach wspólnoty socjalistycznej,
3. Pracowników przedstawicielstw handlowych i ekonomicznych oraz ośrodków kultury tych państw oficjalnie zarejestrowanych w państwach uczestnikach porozumienia PSED,
4. Członków organizacji zajmujących się międzynarodowym przemytem na wielką skalę i bezpośrednio prowadzących działalność przeciwko krajom wspólnoty socjalistycznej oraz poszczególne osoby zajmujące się działalnością analogiczną,
5. Osoby działające na szkodę interesów ekonomicznych państw uczestników porozumienia PSED⁵⁵.

Jednostki terenowe SB nie posiadały wiedzy na temat istnienia PSED, jednak na mocy *Decyzji Ministra Spraw Wewnętrznych nr 05/86* z dnia 14.03.1986 r. były zobowiązane do rejestracji osób, instytucji i organizacji działających przeciwko państwom wspólnoty socjalistycznej. Wszelkie dane miały przysyłać do Biura „C” MSW za pośrednictwem Wydziałów „C” lub Sekcji „C” WUSW⁵⁶.

W związku z decyzjami 004/86 i 05/86 została wydana nowa instrukcja dyrektora Biura „C” (Nr 01/86 z dnia 15 marca 1986 r.) przystosowująca zasady, tryb rejestracji, sprawdzenia i udzielanie informacji o osobach, instytucjach i organizacjach działających przeciwko państwom socjalistycznym do nowych kategorii rejestracji. W instruk-

⁵³ AIPN, IPN BU 01583/29.

⁵⁴ AIPN, IPN BU0-01583/18.

⁵⁵ AIPN, IPN BU0-01583/12.

⁵⁶ Tamże.

cji tej znalazły się także zapisy, na podstawie których każdą zmianę lub uzupełnienie informacji jednostka operacyjna SB miała obowiązek zgłosić kartą E-16 do Wydziału V Biura „C”. Wycofanie rejestracji mogło nastąpić jedynie w przypadku braku potwierdzenia zgłoszonej informacji. Powiadamiając na piśmie Wydział V Biura „C” o wycofaniu rejestracji, należało uzasadnić taką decyzję.

Sprawdzeń dokonywano kartą E-15 przesyłaną z konkretnym zapytaniem do Wydziału V Biura „C”. Do kierowania zapytań uprawnione były wszystkie jednostki operacyjne SB. Sprawdzenia mogły być jednorazowe, stałe lub tematyczne⁵⁷.

W okresie współpracy w ramach PSED strona polska odbywała robocze spotkania z przedstawicielami PSED ZSRR. Jako przykład może posłużyć wizyta Delegacji Biura „C” MSW PRL w 1989 r. w Aparacie Roboczym w Moskwie. W jej trakcie omawiano rozwój systemu oraz problemy, na jakie napotymano podczas współpracy. Strona radziecka podkreślała, że współdziałanie w ramach PSED ze stroną polską jest zadowalające i owocne. Przyjęto także ustalenia na przyszłość. Od tego momentu zgłaszaniu do systemu miały podlegać tylko informacje uzyskane w wyniku pracy operacyjnej. Inne natomiast powinny być rejestrowane jako dane uzupełniające. Planowano przeprowadzić kursy szkoleniowo-informacyjne dotyczące zakresu działania i korzyści płynących z wykorzystywania systemu w pracy operacyjnej. Rozwój PSED miał się od teraz opierać na szerszym zastosowaniu techniki komputerowej⁵⁸.

Bieżące zgłoszenia danych do omawianego systemu trwały do marca 1990 r. W styczniu 1990 r. dyrektor Biura „C” MSW płk Kazimierz Piotrowski, w notatce służbowej z dnia 22.01.1990 r., wymienił wszystkie rodzaje dokumentacji zgromadzonej w okresie funkcjonowania PSED. Jednocześnie zaproponował jej zniszczenie. Planowano również wycofanie z jednostek operacyjnych uprawnionych do korzystania z PSED *Zarządzenia Nr 0011/78 MSW* z dnia 21 marca 1978 r. (powołującego PSED) i zniszczenie go we własnym zakresie. Powyższe podyktowane było sugestiami przedstawiciela Aparatu Roboczego w Warszawie i wynikało zapewne z ówczesnej sytuacji politycznej.

Do wyżej wymienionej notatki nawiązywała kolejna – z 26.01.1990 r. Proponowano w niej jednak, aby ze względu na charakter niektórych zbiorów i ich ewentualną przydatność w dalszej pracy operacyjnej, pozostawić następujące dokumenty:

1. Karty rejestracyjne niżej wymienionych kategorii osób, nie będących obywatelami polskimi, zgłaszanych przez jednostki operacyjne SB:
 - pracownicy i agenci służb specjalnych oraz osoby powiązane z tymi służbami,
 - członkowie organizacji terrorystycznych, terroryści indywidualni, osoby podejrzane o tego typu działalność, porywacze statków powietrznych i morskich przetrzymujący ludzi w charakterze zakładników oraz dywersanci,
 - oferenci, osoby proponujące fałszywe informacje, lub w pracy z którymi miały miejsce niepowodzenia (wpadki) oraz prowokatorzy,
 - osoby wydalone z kraju, którym, ze względu na bezpieczeństwo państwa, zakazano wjazdu,
 - osoby, które popełniły szczególnie niebezpieczne przestępstwo przeciwko państwu, w związku z czym są poszukiwane i ukrywają się za granicą,

⁵⁷ Tamże.

⁵⁸ Planowano wprowadzenie systemu ADABAS. Brak jednak bliższych informacji na ten temat. Źródło: AIPN, IPN BU 01583/18.

- dyplomaci, pracownicy przedstawicielstw dyplomatycznych i konsularnych, handlowych i ekonomicznych oraz ośrodków kultury państw działających przeciwko Polsce,
 - członkowie organizacji zajmujących się przemytem na wielką skalę oraz szkodzących interesom ekonomicznym Polski;
2. Wykazy terrorystów przekazywane przez służby bezpieczeństwa państw współpracujących⁵⁹.

Część dokumentacji systemu dotycząca opozycji, zgodnie z sugestią przedstawiciela PSED – członka rezydentury KGB w Warszawie, została zniszczona na przełomie 1989 i 1990 roku. Nie posiadamy informacji o tym, że niszczenia dokumentacji PSED dokonywała strona radziecka. Nie można wykluczyć, że kopie materiałów pozostały w moskiewskiej centrali i były wykorzystywane przez rosyjski wywiad powstały na bazie byłego I Zarządu Głównego KGB⁶⁰.

W okresie funkcjonowania Wydziału V Biura „C” MSW (sierpień 1978–marzec 1990) z wpływających do niego kart EO-9 utworzono kartotekę. Karty w jej ramach zostały uporządkowane według 16 działów:

- I – pracownicy obcego wywiadu,
- II – ośrodki dywersji ideologicznej przeciw krajom socjalistycznym,
- III – organizacje terrorystyczne, porywacze i dywersanci,
- IV – organizacje syjonistyczne wrogie krajom socjalistycznym, organizacje emigracyjne,
- V – ośrodki wykonujące zadania specjalne, ośrodki dywersji ideologicznej – emigracja,
- VI – oferenci stanowiący bazę dla działalności przeciwnika,
- VII – obcokrajowcy i bezpaństwowcy, z którymi w trakcie współpracy wystąpiły niepowodzenia,
- VIII – osoby proponujące fałszywe informacje,
- IX – osoby dokonujące akcji prowokacyjnych,
- X – osoby wpisane do indeksu osób niepożądanych w PRL – pracownicy ambasad,
- XI – osoby, które popełniły szczególnie niebezpieczne przestępstwo przeciw państwu i ukrywają się.

W marcu 1986 r., w związku z wejściem w życie *Decyzji Nr 005/86*, dodano działy:

- XII – dyplomaci państw NATO, Japonii i Chin,
- XIII – korespondenci państw NATO, Japonii i Chin,
- XIV – pracownicy przedstawicielstw handlowych, ekonomicznych, ośrodków kultury państw NATO, Japonii i Chin,
- XV – organizacje zajmujące się przemytem,
- XVI – osoby działające na szkodę interesów państw socjalistycznych.

Do przedmiotowego zbioru należały także materiały pomocnicze:

⁵⁹ Na pierwszych stronach przedmiotowych notatek znajduje się odrębny zapis „Zgoda”, data (odpowiednio: 22.01.90 i 27.01.90) i w obu przypadkach nieczytelny podpis tej samej osoby. Można przypuszczać, że jest to podpis Szefa Służby Zabezpieczenia Operacyjnego, gen. bryg. Stefana Stochaja (zachowała się strona adresowa koperty, w której przesyłano jedną z notatek „do rąk własnych”). Źródło: AIPN, IPN BU 01583/29.

⁶⁰ A. Grajewski, *Tarcza i miecz*, Warszawa 1998, Biblioteka „WIEZI” s. 317.

- karty E-59 ułożone alfabetycznie według nazwisk, umożliwiające odszukanie karty rejestracyjnej,
- „materiały wstępne” – karty E-14 i karty zagadnieniowe ułożone w układzie alfabetycznym z naniesionymi oznaczeniami poszczególnych działów,
- „materiały wstępne” na kartach rejestracyjnych, nie posiadające numeru rejestracyjnego,
- karty rejestracyjne obiektów (ośrodki dywersji politycznej, ośrodki kolportażu prasy, ośrodki pomocy charytatywnej, ośrodki wywiadu itp.).

Dokumentacja dotycząca PSED przechowywana jest obecnie w archiwum Instytutu Pamięci Narodowej. W kartotece brakuje działów VII i XV, a działy IV, IX i XI zawierają niewiele kart, tj. odpowiednio 6, 30 i 3. Z przeprowadzonych obliczeń wynika, że kartoteka pozostała po Służbie Bezpieczeństwa PRL liczy około 9 tysięcy kart rejestracyjnych. Dzienniki rejestracyjne zawierają natomiast około 9,5 tysiąca rejestracji. Różnica pomiędzy liczbą kart i liczbą rejestracji wynika najprawdopodobniej z niszczenia dokumentów na początku 1990 r.⁶¹.

ABSTRACT

This study concerns the cooperation between the Soviet secret services and the Polish Security Service (SB) from 1970-1990. The author's article is based on archival materials, the Ministry of the Interior. The subject matter indicates a broad and complex relationship between the two sides. The following publication can be used to expand knowledge about the activities of special forces and the communist Soviet Union. In this issue of the *Interior Security Review* to present the first part of the study.

⁶¹ AIPN, IPN BU 01583/33-38, IPN BU 01583/1.